

*K.Qəhrəmanova. Mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsinə dair
// Əlyazmalar yanmır, 2019, №2 (9), s. 187-191.*

UOT: 81

Könül Qəhrəmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı ş. Z.Xəlilov küç. 23

e-mail: nigarb.32@gmail.com

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRDƏ VURĞU MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Bir çox dillərin fonetik sistemində başqa hadisələr kimi, vurğu məsələsi də özünəməxsus yer tutur. Həm vurğu və həm də fonetik hadisələr məsələsi mürəkkəb sözlərin yaranmasında daha qabarıq şəkildə müşahidə edilən məsələlərdəndir. Bu məsələlərin işlənilməsi və izahı mürəkkəb sözlərin bəzi səciyyəvi cəhətlərinin aydınlanmasına da kömək edə bilər. Elə bu səbəbə görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasında xüsusi yer tutan bu cəhəti nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Açar sözlər: sami dillər, ərəb dili, mürəkkəb sözlər, fonetika, vurğu

Giriş

Mürəkkəb sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərindən danışdıqda, onların kəmiyyət kateqoriyalarının hansı yolla və necə əmələ gəldiyini, bu sözlərin nisbi sifətlərində olan xüsusi cəhətləri və eləcə də hal kateqoriyasının hansı vasitələrlə yarandığını açıb göstərmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə vurğu məsələsindən danışarkən, ilk növbədə onun sadə sözlərdə tutduğu yerdən başlamaq lazımdır.

Müxtəlif dillərdə vurğunun tutduğu yer də fərqlidir. Hər bir dildə eyni sözün ayrıca tələffüzü ilə onun cümlə daxilindəki tələffüzündən aşlı olaraq, vurğunun da yeri dəyişə bilər. Belə dəyişməni biz eyni söz haqqında dialekt və ədəbi dil arasında da görə bilərik. Məsələn, rus dilində heca vurğusunun vəziyyəti və yaxud yeri sabit deyildir. Belə ki, bir sözdə vurğu birinci hecaya düşürsə, digər bir sözdə isə ikinci hecaya düşür məs: молодость və короткий [5, 87]. Beləliklə də görürük ki, rus dilində heca vurğusu nəinki sərbəst, həm də mütəhərrikdir. Lakin elə dillər də vardır ki, orada heca vurğusu həmişə sabit bir vəziyyət və mövqeyə malikdir. Belə dillərə fransız və polyak dillərini misal göstərmək olar. Birincidə vurğu həmişə sonuncu və ikincidə isə həmişə axırdan ikinci hecada olur. İngilis dilində isə vurğu səslərin kəmiyyət və keyfiyyətləri ilə əlaqədardır [4, 111]. Bu da belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, orada heca vurğusu sərbəst olub, birinci, ikinci və üçüncü hecada ola bilər [11, 180]. İngilis dilində mürəkkəb sözlərdə vurğu mürəkkəb sözü təşkil edən birinci komponentin birinci hecası üzərinə düşür, məs: a blackboard “lövhə”. Lakin “qara taxta” mənasında işlətməmiş olsaq – a black board görürük ki, iki sərbəst söz kimi hər bir komponent ayrı-ayrı vurğulara malik olmuşdur. Bəzən də tərkibi sözlərdə birinci komponent əsas vurğunu qəbul etmək imkanından məhrum olduğuna görə vurğu ikinci komponentə düşür, məs: mankind [11, 180] və s.

Türk dillərində isə vurğu başlıca olaraq axırıncı hecaya düşür [9, 35]. Lakin türk dillərində də, xüsusilə Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərdə və yaxud mürəkkəb sözlərdə

bəzən iki və ikidən daha artıq vurğu ola bilər ki, bu da baş və ikinci dərəcəli vurğulara ayrılır [1, 50]. İkinci dərəcəli vurğu isə çoxhecalı sözlərin adətən baş və ya sonrakı hecasına düşür. Fars dilində vurğu başlıca olaraq sabit olub və bəzi müstəsna halları nəzərə almasaq, sonuncu hecaya düşür, məs: madər “ana”. İki kökdən (əsasdan) təşkil olunmuş mürəkkəb sözlərdə isə, əsas vurğu sözün axırına və ikinci dərəcəli vurğu isə birinci tərəfin sonuncu hecasına düşür [8, 27]. Məs: daneş-amuz “şagird”. Verilən bu misalda aydın şəkildə görünür ki, “daneşamuz” sözündə olan iki vurğunun hər ikisi də əsas deyildir. Birinci komponentin ikinci dərəcəli və ikincinin əsas vurğuya malik olması faktı, ərəb dilində də mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsini tədqiq etmək üçün müəyyən əsas və istiqamət verir.

Sami dillərində vurğu məsələsinə gəldikdə o, bir qədər mürəkkəbdir. Ayrıca götürülmüş hər hansı bir sözdə vurğunun yerini müəyyənləşdirməyin asan olmasına baxmayaraq, ancaq nitqdə onun yerini müəyyənləşdirmək çətindir [6, 55]. Sami dilləri daxilində daha çox inkişaf etmiş ərəb dilində də vurğunun yeri sabit deyildir. Adətən sözdə vurğu axırdan üçüncü heca səslisi üzərinə düşür. Lakin sözün iki hecalı olması, sözün çox hecalılığı və hecaların uzun yaxud qısa səslidən təşkil olunmasından asılı olaraq vurğunun yeri dəyişə bilər. Ərəb dilində bir qayda olaraq axırıncı hecaya vurğu düşmədiyi kimi, ikihecalı sözlərdə vurğu birinci hecaya düşür. Çoxhecalı sözlərdə isə axırdan üçüncü hecaya düşür. Belə halda ikinci heca uzun səslidən ibarət olarsa, vurğu yerini dəyişərkən ikinci hecaya keçir. Söz bu və ya digər əlavələr (şəxs sonluqları, cəm şəkilçiləri və s.) qəbul etdikdə, vurğu da çox zaman öz yerini dəyişərək, yenə də sondan üçüncü hecaya yaxud yenidən meydana çıxan uzun saitli hecaya düşür [2, 136], - iyun şəkilçisi ilə bitən sözlərdə vurğu şəkilçinin birinci hecasına düşür [3, 11].

Sözə artikl artırıldıqda və yaxud artiklin sözə birləşməsi nəticəsində vurğu öz yerini dəyişə bilər. Axırdan ikinci hecadan başqa digər uzun səslilər isə ikinci dərəcəli vurğu qəbul edir. İkinci dərəcəli vurğu isə iki və daha çox ola bilər. Birinci dərəcəli vurğu nəfəsin güclüüyü və səs yüksəkliyi ilə fərqlənirsə, ikinci dərəcəli vurğu isə ancaq güclüüyünə görə müəyyənləşdirilir. Burada səs tonunun yüksəkliyi hiss olunmur [10, 27]. A.A. Kovalyov və Q.Ş. Şərbətova görə, əsas vurğu (ahəngdarlıq) səs tonunun yüksəkliyinə görə və ikinci vurğu isə öz (ahəngdarlıq) səs tonunun aşağı düşməsinə görə xarakterizə edilir [7, 19]. Qeyd etdiyimiz çoxhecalı sözlərdə ikinci dərəcəli vurğunun meydana çıxma səbəbləri nədən ibarətdir? Bu cəhət ərəb dilçiliyində nə orta əsr filoloqları və nə də müasir ərəbşünas dilçilər tərəfindən tədqiq edilməmişdir. Elə buna görə də bu haqda müəyyən sabit fikir söyləməyin çətin olmasına baxmayaraq, bəzi qeydlər etməyi lazım bilirik. Məlum olduğu kimi çoxişlənən ərəb sözlərinin əksər qismi bir-iki və üç hecalı sözlərdən ibarətdir. Bu növ az hecalı sözlər nitqdə işləndikləri zaman bir-birinin ardınca gəlir və vurğulu hecalar ilə vurğusuz hecalar öz aralarında müəyyən ritm və ahəngdarlıq yaradırlar. Lakin dörd və daha çox hecalı sözlər nitqdə işləndikləri zaman bu ritmik tendensiya pozulmasın deyərək, ikinci dərəcəli vurğular meydana çıxmağa başlayır.

Ərəb dilində vurğu haqqında bu söylədiklərimizdən məqsəd üç və daha çox hecalı sözlərdə vurğunun yerini təxmini də olsa, müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ona görə ki, yanaşma və birləşmə tipli mürəkkəb sözlərin böyük bir qismi məhz çoxhecalı sözlər qrupuna aiddir. Bu sözlər adətən iki və bəzən də üç vurğuya malik olur ki, bunlardan biri-birinci dərəcəli və qalanları isə ikinci dərəcəli vurğulardır. Bu mürəkkəb sözlərin tərəflərinin isim, sifət, ön qoşma və say olmasından asılı olaraq, onların vurğularının keyfiyyəti müəyyənləşdirilir. Mürəkkəb sözlərin bütün bu cəhətlərini hərtərəfli nəzərdən keçirmək üçün onları aşağıdakı qruplara bölərək nəzərdən keçirək.

A. Bölünməz tipli mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsi. Ərəb dilində mürəkkəb sözlərin həddindən danışarkən birləşmə üzrə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin başlıca əlamətlərindən birinin ümumiləşdirici qurğuya malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Yaradılmış yeni söz tərkibində hecanın uzun və qısalığından, uzun hecanın tutduğu yerdən və s. asılı olaraq

vurğunun yeri və xarakteri müəyyən olunur. Burada ancaq üç və daha artıq hecaya malik olan bölünməz tipli mürəkkəb sözlərin vurğu məsələsindən bəhs ediləcək. Belə sözlərdə ümumiləşdirici vurğu aşağıdakı qaydada işlədilir:

1. "iyyun" – şəkilçisi ilə bitən sözlərdə vurğu həmin şəkilçinin birinci hecasına düşür, məs.: həyhəva:iyun, hərmə:iyun, qəblfəkkiiyun, də:raqutniyyun, mə:fəvsəciyyun.

Burada biz birinci dərəcəli vurğu ilə birlikdə, həm də ikinci dərəcəli vurğunun olduğunu görə bilərik.

2. Sondan ikinci heca uzun olduqda əsas vurğu həmin hecaya düşür [7, 19], məs., şibğira:'u, 'ərdha:lun, həmdilun, qu:ləsi:run, şibəllu:run və s.

Analogiyaya əsasən, belə vəziyyət alınma sözlərdə də görünür, məs., həydərba:du və s.

3. Söz daxilində bir neçə uzun heca olduqda axırdan ikinci uzun hecanın vurğusu daha güclü olur [2, 11]. Digər uzun səslilər isə ikinci dərəcəli vurğu qəbul edir, məs., gışcinə:hiyyə:tun, muscinə:hiyyə:tun və s.

İkinci tərəfi alınma olan sözlər də bu qaydaya tabedir, məs., sa:hibdi:va:nun.

4. Üç və daha çox qısa hecadan ibarət sözlərdə vurğu sondan üçüncü hecada olur, məs., rasmələtun, təhturbətun, şaqəhtabun, tələfərun, kəb*əkəhədun.

5. Sondan birinci və ikinci heca qısa, lakin üçüncü heca uzun olduqda, yenə vurğu üçüncü hecaya düşür, məs., məliksa:dıqu.

6. Bu növ sözlərə nisbət şəkilçi artırıldıqda vurğu aşağıdakı qaydada dəyişir:

a) Əsas vurğu – "iyyun" sonluğunun axırdan ikinci hecasına düşür və sözdə olan əsas vurğu ikinci dərəcəli vurğuya çevrilərək uzun səslinin üzərinə düşür, məs.: -şibza:lu/i/ + iyun = şibza:liyyun, şibəllu:ru + - iyun = şibəllu:riyyun.

b) Əsas vurğu axırdan üçüncü səli üzərində olduğu halda, sözə cəm şəkilçisi əlavə edildikdə, vurğu cəm şəkilçisi üzərinə düşür və söz heç bir vurğu qəbul etmir, məs., fəhməiyun c fəhməiyə:tun və s.

Sonuncu bənddə göstərilənlər bir daha ərəb dilində heca vurğusunun sözə artırılan şəkilçilərlə əlaqədar olaraq yerini dəyişdiyini göstərir.

B. Predikativ tipli mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsi. Biz mürəkkəb sözlərdən danışdıqda onun əlamətlərindən biri kimi ümumiləşdirici vurğunun olduğu qeyd etdik. Ona görə ki, ayrıca götürülmüş hər bir predikativ mürəkkəb həm morfoloji və həm də sintaktik cəhətdən yeni və vahid bir məna kəsb edə bilmişdir. Bəs fonetik cəhətdən necə? Bu qəbil sözlər formaləşə bilmişdirmi? Belə bir suala, əlbəttə, müsbət cavab vermək lazımdır. Doğrudan da, müəyyən bir fraza və yaxud cümlədən təşkil tapmış bu adlar və ləqəblər həm də substantivləşmişdir. Belə ki, bu növ adlardan sayılan " ' əlxeyrunə:zilu" cümləsi adi mübtədə və xəbər kimi tələffüz olunsa, o zaman iki əsas vurğuya ('əlxeyru nə:zilun) malik olmalı idi. Lakin bu cümlə xüsusi isim və ləqəb kimi substantivləşdiyindən bir əsas vurğuya (lazım gələrsə, bir və yaxud daha çox ikinci dərəcəli vurğuya) malik ola bilər, məs., 'əlxeyrunə:zilu. Eləcə də digər bir feli cümləni götürmək olar, məs., "tə'əbbətəxeyrən" yəni "xeyri qoltuqladı" mənasında götürmüş olsaq, burada hər bir söz özünün ayrıca (məs., tə'əbbətə xeyrən) vurğusuna malik olar, lakin bunu isimləşmiş ad kimi götürsək, o zaman, sözün tərkibində uzun səli olmadığından yalnız bir ümumiləşdirici vurğuya malik olar (məs., tə'əbbətəxeyrən və s.). Beləliklə də, predikativ tipli mürəkkəb sözlərdə vurğunun aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə olunur:

a) Bütün hecalar qısa olduğundan vurğu çoxhecalı sözlərdə axırdan üçüncü hecaya düşür [2, 10], məs., 'i 'təzəruzəydu, tə'əbbətəşərran, yuflihulmuctəhidu, zuheyrumuctəhidu, 'əl-hilmuzeynu.

b) Axırdan ikinci heca səslisi, uzun səslili olduğundan vurğu həmin səslinin üzərinə düşür, məs., fətəhalla:hu, 'əlhaqqunu:ru, 'ər-rasumə:lu və s.

c) Axırdan ikinci heca səslisi uzun olduğundan vurğu həmin səslinin üzərinə, ikinci dərəcəli vurğu isə sözdə olan digər uzun səslilərə düşür, məs., cə:dəlmü:lə:, cə:dəlla:hu və s.

d) Əsas vurğu axırdan üçüncü qısa səsliyə, ikinci dərəcəli vurğu isə sözün tərkibində olan digər uzun səslilə üzərinə düşür, məs., cə:dəlhaqu və s.

e) Üçüncü heca səslisi uzun olduqda əsas vurğu həmin səslilə üzərinə düşür, məs., 'əlxeyrunə:zilu, 'əlseyyidufə:himu və s.

C. Kopulyativ mürəkkəblərdə vurğu məsələsi. Hər iki komponentin tərkibində uzun səslilə olmazsa, vurğu axırdan üçüncü səsliyə düşür, məs., xəmsətə'aşəra, sittətə'aşəra.

Komponentlərin tərkibində uzun səslilə olarsa, ikinci dərəcəli vurğu onun üzərinə, birinci dərəcəli vurğu isə axırdan üçüncü səslilə üzərinə düşür, məs., sələ:sətə'aşəra, səmə:niyə-tə'aşəra və s.

D. İterativ mürəkkəblərdə vurğu məsələsi. Burada iki məsələdən bəhs olunur:

1. Distributiv saylarda. “fu'alə” vəznində əmələ gələn saylarda, adətən birinci komponentin uzun səslisi ikinci dərəcəli vurğu ilə, ikinci komponentin uzun səslisi isə birinci dərəcəli vurğu ilə ifadə olunur, məs., sulə:sə sulə:sə, rubə:'a rubə:'a, “məf 'alə” vəznində əsasında yaranan saylarda isə, vurğu axırdan üçüncü səslilə üzərinə düşür, məs., məsləsə məsləsə və s.

Aparılan müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, belə vəziyyətlərdəki ayrı-ayrı vurğular yox, bir əsas vurğu və digəri isə nisbətən zəif deyildiyi üçün ikinci dərəcəli rol oynayır.

2. Təkrarlar. Bunlar, adətən, iki hecalı sözlərdən ibarət olurlar. Belə sözlərdə vurğu başlıca olaraq birinci komponentin sonuncu səslisi üzərinə düşür, məs., kəytə kəytə, zəytə zəytə, bəytə bəytə və s.

Üç hecalı sözlərdə isə, ikinci komponentin üçüncü hecasına düşür, məs., kəffətə kəffətə.

İkinci heca uzun səslidən ibarət olarsa, əsas vurğu axırdan ikinciyyə düşür, məs., məsə:'ə məsə:'ə və s.

E. Mexaniki mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsi. Mexaniki və yaxud qoşa sözlərdə vurğu məsələsi eynilə təkrarlarda olduğu kimidir. Ona görə də iki misal gətirməklə kifayətlənirik, məs., şəğara bəğara, ha:sa ba:sa və s.

Nəticə

Məqalədə ərəb dili leksikasının ən maraqlı mövzularından biri hesab olunan mürəkkəb sözlərin fonetik xüsusiyyətləri məsələsindən bəhs olunur, onlarda vurğunun yeri təhlil olunur. Bildirilir ki, sözlərdə vurğunun yeri hecaların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır və mürəkkəb sözlərin digər kəlmələrdən fərqi ondadır ki, onlarda təkə bir vurğu deyil, müəyyən vəziyyətlərdə əsas vurğu ilə yanaşı, köməkçi vurğular da iştirak edir. Müəllif burada mürəkkəb sözlərin müxtəlif növləri olan predikativ, kopulyativ, iterativ və mexaniki mürəkkəb sözlərdə vurğu məsələsinə aydınlıq gətirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1991
2. Məmmədov Ə.C., Bakı, 1998
3. Məmmədov Ə.C., Bakı, 1962
4. Витомская.В.Н., Основы английской фонетики, Москва, 1990
5. Грамматика русского языка, том- , Москва, 1999
6. Завадовский Д.З., Арабские диалекты Магриба, Москва, 1962
7. Ковалев А.А., Учебник арабского языка, Москва, 1997
8. Рубинчик Д.А., Современный персидский язык, Москва, 1990

9. Расянин И. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва, 1995
10. Сегал В.С., Начальный курс арабского языка, Москва, 1962 Москва, 1962
11. Торсуев Г.П., Фонетика английского языка, Москва, 1990

Кенуль Гахраманова

Правила ударения в сложных словах

В статье рассматривается одна из самых интересных тем в арабской лексикологии, фонетические особенности сложных слов, правила ударения в них. Утверждается, что ударение в словах зависит от количества и качества слогов, а отличие сложных слов в том, что они включают в себя в определенных ситуациях вспомогательное ударение. Автор проливает свет на предикативные, компилятивные, итеративные и механически сложные слова.

***Ключевые слова:** семитские языки, арабский язык, сложные слова, фонетика, ударение*

Kenul Qahramanova

The rules of emphasis in compound words

This article analyzes phonetic importance of compound words, one of the most interesting topics in Arabic vocabulary from the perspective of accent. It is argued that accent on words depends on the quantity and quality of syllables, and compound words are differentiated from other words because they not only include stresses, but also auxiliary stresses in certain situations. The author sheds light on predicative, copulative, iterative, and other compound words.

***Keywords:** Semitic languages, Arabic, compound words, phonetics, emphasis*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.07.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.08.2019

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Nəsrulla Məmmədov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.